

УДК 94(477. 52/.6) «18/19»

**Місце селян у соціальному портреті Донецько-Придніпровського регіону
наприкінці XIX – на початку XX ст**

А.Г. ПЕРЕТОКІН

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури,
м. Дніпропетровськ, Україна
E-mail: postmaster@mail.pgasa.dp.ua**Авторське резюме**

Остання чверть XIX століття характеризувалася швидким розвитком гірничої та металургійної промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні. З розвитком промисловості виникали технічні, економічні та соціальні проблеми.

Селяни з центральних російських губерній, українські селяни поповнювали ряди робітників гірничої та металургійної галузей промисловості. Влітку багато робітників поверталися до своїх рідних сіл, тому постійно виникала проблема робочої сили для цих галузей промисловості.

До системи моральних цінностей селян входили помірна праця, а також збереження звичаїв та традицій. Більшість селян були неграмотні, в їх менталітеті зберігалось багато пережитків.

Інколи селяни об'єднувалися в невеличкі гірничодобувні артілі по 5–8 чоловік. Коли закінчувалися сільськогосподарські роботи, вони працювали на маленьких копальнях, а потім знову поверталися у свої села. Селянські копальні були невеличкими, погано обладнані, тому вони були конкурентно неспроможними відносно великих підприємств.

У Росії суспільство з феодалізму прийшло до капіталізму, тому в суспільстві і в менталітеті людей було багато протиріч. Селянський менталітет можна охарактеризувати як мозаїчний.

Соціальний стан був напружений. Архівні матеріали та публікації в галузевій пресі свідчать, що не тільки робітники страйкували, але й селяни брали участь у виступах проти поміщиків. Після всесвітньої економічної кризи 1900–1903 рр. наближалися революційні події 1905 р.

Ключові слова: селяни, соціальний портрет, Донецько-Придніпровський регіон, промисловий розвиток, розкріпачення, менталітет селян, соціальна напруженість, виступи селян.

**Peasants' place in the social portrait of Donetsk-Prydniprovsk region at the end
of the 19th – the beginning of the 20th century**

A.G. PERETOKIN

Prydniprov'ska state academy of civil engineering and architecture,
Dnepropetrovsk, Ukraine
E-mail: postmaster@mail.pgasa.dp.ua**Abstract**

The last quarter of the 19th century was characterized by the rapid development of the mining and metallurgical branches of industry in Donetsk-Prydniprovsk region. Technical, economical and social problems appeared with the development of industry.

The former peasants of the central Russian regions and the Ukrainian peasants became the workers of the mining and metallurgical branches of industry. In summer a lot of workers returned to their native villages, so it was a constant problem of working force for these branches of industry.

The system of peasants' values included moderate labor, following customs and traditions. Most peasants were illiterate and there were a lot of survivals in their minds.

Sometimes peasants united into small mining artels including 5–8 people. After agricultural season they worked at the mines and then returned to their fields. Peasant mines were very small, unequipped technically, so they were uncompetitive with big ones.

The society came from feudalism to capitalism in Russia and there were many contradictions in the society and in the mentality of people. So peasant mentality can be defined as so-called mosaic mentality.

The state in the social sphere was tense and not only workers went on strikes but also peasants took part in strikes against their landlords. The materials of archives and branch press proved it. After the world economic crisis in 1900–1903 the revolution of 1905 was coming.

Key words: peasants, social portrait, Donetsk-Prydniprovsk region, industrial development, liberation, peasant mentality, social tension, revolutionary actions.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX ст. на Півдні Росії, у Донецько-Придніпровському регіоні України бурхливо розвивалася гірничо та металургійна галузі промисловості. Донецько-Придніпровський регіон перетворився на основну вугільно-промислову

базу країни. З розвитком промисловості виникали технічні, економічні та соціальні проблеми, які необхідно було вирішувати і висвітлювати в пресі. Галузева преса, яка починала розвиватися в той час у регіоні, давала змогу проаналізувати економічну

© А.Г. Перетокін, 2013

ситуацію, соціальне становище деяких верств населення, які працювали у тих чи інших галузях господарства, їх взаємовідносини, соціальний склад тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень з проблематики даної статті заслуговують на увагу роботи Г.Д. Бакулева, О.О. Нестеренка, Л.Г. Мельника, Т.І.Дерев'янкіна, В.В.Голобуцького, В.В.Крутікова, Я.Й. Грицака, Б.М. Миронова, у працях яких вивчалось соціальне становище у Донецько-Придніпровському регіоні [1, 21, 18, 9, 3, 15, 8, 20]. Але періодична галузева преса – скарбниця джерел епохи – недостатньо використовувалася дослідниками для вивчення місця селян у соціальному портреті Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX ст.

Мета дослідження – охарактеризувати місце селян у соціальному портреті Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема у висвітленні галузевої преси. Згідно з метою дослідження необхідно вивчити соціальне коріння селян, виявити деякі аспекти їх соціальної поведінки та взаємовідносини з іншими соціальними верствами населення.

Виклад основного матеріалу. В Російській імперії виходила значна кількість галузевих видань, які були присвячені гірничій та металургійній галузям промисловості. Ці видання публікувалися як у столиці – Санкт-Петербурзі, так і в регіонах: на Уралі, на Кавказі, в Сибіру та в Донецько-Придніпровському регіоні.

У Донецько-Придніпровському регіоні наприкінці XIX – на початку XX ст. виходило декілька галузевих видань. «Горнозаводской листок», редактором якого був гірничий інженер С.М. Сучков, виходив протягом 22 років. Це видання було створене для консолідації працівників гірничодобувної та металургійної галузей промисловості та обміну інформацією, а з 1903 р. видання стало органом Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, а редактором став гірничий інженер, Голова Статистичного бюро М.Ф. фон Дітмар.

Місце селян у соціальному портреті Донецько-Придніпровського регіону мало історичні соціальні корені, для виявлення деяких з них треба зазирнути в минуле. Ще починаючи з XVII ст. в Московській державі окреслилась тенденція до консолідації соціальних груп у стани, але постійна роздрібненість у середині XVII ст. свідчить про те, що процес переходу соціальних груп у стани був далеким від завершення [25, с.148]. Уложення 1649 р. було зламом розвитку станового укладу Росії: кожна соціальна група відзначалася закріпленими

у законі правами і привілеями, обов'язками і постійним місцем проживання тощо. Були введені поняття чиновної честі, грошові штрафи, ієрархія чинів, станової честі. Цим Уложенням також передбачалося обмеження соціальної мобільності, спадкове прикріплення соціальних груп до місця проживання, служби, зайнятості. Внаслідок цього їхні права перетворювалися на спадкові [14, с.437–453]. Соціальна структура російської суспільності одержала більш чітку становість у IX томі Зводу законів Російської імперії від 1835 р. [17, с.293–308]. Закон визначив чотири головні стани: дворянство, духовенство, міські обивателі (міщанство) і сільські обивателі (селянство). До 1917 р. Звід законів корінним чином не змінювався, тільки поновлювався новими законами [22, с.18]. Єдиною великою реформою, яка мала становий характер, була реформа 1860 р. про розкріпачення селян. Завдяки цій реформі, селянство, яке до 1860 р. ділилося на декілька розрядів, консолідувалося в єдиний стан [24, с.19].

У становленні вугільної і металургійної промисловості Півдня Росії XIX ст. основний тягар упав на плечі міського стану і селянства. Але справжня буржуазія формувалася повільно й важко, була дуже слабкою, бо міський стан у Росії існував досить короткий час порівняно з західноєвропейськими країнами – менше століття, що обумовлювало наявність у нього чисельних забобонів селянства [2, с.109].

Селянство у середині XIX ст. ділилося на такі розряди:

- поміщицькі – належали дворянству;
- палацові (удільні) – належали імператорській родині;
- церковні – належали монастирям;
- посесійні – були закріплені за мануфактурами.

Селяни у меншій мірі відповідали поняттю стану, але, оскільки вони мали важливі ознаки становості, їх можна віднести якщо не до стану, то до напівстану або квазістану [16, с.121-123]. Впродовж трьох з половиною століть (1500–1860 рр.) соціальний склад селянства був стабільний. У цей період домінувала середня група селян. Після 1860 р., коли селянський наділ був відмежований від державної землі і землі поміщика, середня площа землі селянина стала зменшуватися під впливом швидкого зростання населення. Селяни змушені були шукати заробітки поза межами свого хазяйства. Чимало селян були задіяні у фабричному господарстві, завдяки чому відбувалося перетікання селян у міста й промислові селища.

Бурхливий розвиток промисловості Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. вимагав

великих людських ресурсів для праці на вугільних копальнях, металургійних підприємствах. Це зумовило швидкий розвиток міст і робітничих селищ, які заповнили сільські мешканці з центральних та північних губерній Росії. Більше того, близько третини міського населення по своїй становості були селянами. Міста і селища розвивалися подібно до сіл, але поступово перетворювалися з адміністративно-військових і аграрних на промислово-торгові центри до середини XIX ст. і в промислово-торгово-культурні центри до початку

XX ст.[23, с.240-241]. Слід відзначити, що місто XVIII ст. було доіндустріальним, а на межі XIX–XX ст. – ранньоіндустріальним. Селяни більше мігрували у міста і на початку XX ст. частка селян у населенні міст дедалі зростала. Становість селян стала найчисленнішою соціальною групою – на їх долю припадало більше ніж 45% усіх городян [16, с.121-123]. Але до 1870 р. ні селяни-відхідники, які мешкали у місті тимчасово, маючи короткотерміновий паспорт, ні селяни-городяни, які мешкали у місті постійно, але з паспортом сільської громади, не мали доступу до міського самоврядування. І таких людей у нових містах Півдня Росії (чи у південно-східній частині сучасної України) була переважна більшість. У цього міського населення зберігався менталітет селянства, який ніс у собі багато протиріч [27, с.162-163].

Ці парадигми сприймання селян постійно вступали у протиріччя з новими парадигмами суспільства, яке народжувало буржуазію, а це викликало його неприйняття на соціальному рівні. У системі цінностей селянина знаходилися багато чинників, які не сприймалися міським життям, а саме: помірна праця, стеження за своїм здоров'ям, дотримання звичаїв і традицій. Багатство сприймалося як аморальне, воно приносило зло іншим людям, тому мало бути мінімальним. Земля була для них умовою для праці, вона повинна належати тому, хто її обробляє; джерелом існування повинна бути помірна особиста праця. Селяни розглядали свято як не менш богоугодне діло, ніж праця; вони гадали, що від окремої людини мало що залежить, усе залежить від Бога, від хресної сили [20, с.329; 19, с.219–287]. Повна відсутність самодіяльності, безмежне підкорення тому, що діється зовні, – це головний принцип світосприймання селянина [13, с.539]. Можна сказати, що менталітет селянина знаходився у відповідності до ідеалів православ'я і його можна було б визначити як традиційний православний менталітет [20, с.340].

Початок XX ст. приніс нові віяння, і менталітет частини селянства почав повільно змінюватися. Вони бачили, що успіх значною

мірою вирішувався особистими зусиллями і мало залежав від року й божого провидіння. Але досягнення успіху супроводжувалося конфліктами, ворожнечею, ревнощами, напруженням, відреченням від традиційних цінностей селянина. Протиріччя між душевним спокоєм, з одного боку, і успіхом та багатством, з другого, зберігалося, що було причиною соціальної напруженості. Нові городяни, сформовані з селян, несли на собі відбиток традиційної селянської культури, ця міграція гальмувала формування буржуазного менталітету серед широких кіл міського населення. Оселянення міських мешканців означало реанімацію в колі міського населення стандартів, стереотипів селянської свідомості. Це був важливий чинник успіху соціал-демократичної пропаганди серед робітників і зростання соціальної напруженості не тільки у містах, а й у сільській місцевості. Мігранти, які кочували з міста у село на час збирання врожаю, переносили революційну інфекцію в село. Село завжди було тісно пов'язане з містом і не було його протилежністю, хоча Карл Маркс висував тезу про протилежність села і міста у період капіталізму, але в Росії не було справжнього капіталізму, це був квазікапіталізм [20, с.329]. Розглянемо, що ж було в селі, з якого робітник прийшов на копальню або на завод. Походження кріпосного права відноситься до XVI ст. і було пов'язане з потребою держави у прикріпленні населення до місця мешкання та соціальної групи, забезпечення гарантованої робочої сили. Розкріпачення почалося у XVIII ст. з дворянства і завершилося у 1860 р. звільненням поміщицьких селян. При цьому державні інтереси в соціальному порядку і стабільності були головним чинником як у закріпаченні, так і в розкріпаченні всіх станів [20, с.398]. Кріпосницьке право було загальним і мало три види: державне, приватне і корпоративне. Кріпацтво підтримувалося свідомістю. Підлеглий розглядав себе, як темну людину, яку треба навчати, а кару сприймав як науку. При цьому громадські відносини регулювалися правовими нормами, які припускали насильство. Якщо кріпосницька залежність дворянства, духовенства та посадських, починаючи з другої чверті XVIII ст., потроху слабшала, то у селянства вона підсилювалася, і в царювання Катерини II досягла свого апогею. Найгіршим було становище поміщицьких селян – вони були закріпачені поміщиком, державою та громадою. Маніфест 1861 р. звільнював селян від поміщицької власності, але залишив їх у залежності сільської громади. Тільки у 1906 р., з початком Столипінських реформ, селянин став мати право виділитися з громади, незважаючи на її незгоду. Однак

і при волі, і при її відсутності, селянська економіка функціонувала не дуже вдало, селяни працювали рівно стільки, скільки було потрібно для задоволення мінімальних потреб. Це говорить про те, що у своїй масі селянство ще не було готове до підприємництва і до ефективного ведення свого господарства самостійно, в умовах волі [26, с.284]. Тому досягнення економічних результатів потребувало позаекономічного примусу. Цей менталітет селян був наслідком традиційно великої кількості неробочих днів. Упродовж року на початку ХХ ст. їх кількість досягала 258 днів, у тому числі кількість неділь та святкових днів – 123. Праця у неділю та святкові дні заборонялася законом, звичаєм і церквою та визнавалася гріхопадінням. Крім того, селянство було малограмотним. Наприклад, у 1860 р. грамотність складала всього 2–5% від загальної кількості селян [26, С.138]. У пореформеній Росії кріпосництва залишило чисельні пережитки, бо не були вичерпані всі економічні можливості кріпацтва. Кріпацьке право не дійшло до внутрішнього розпаду. Верховна влада під тиском вимог прогресивної громадськості і самого селянства, а також завдяки державним потребам у модернізації країни, завдала рішучого удару по всьому інституту кріпацтва [13, с.191]. Впродовж усього пореформеного періоду промисловий сектор економіки функціонував на основі ринкового механізму, значення котрого у регулюванні економічного життя безперервно підвищувалося. Але чисельні кріпосницькі пережитки, менталітет прийдешніх селян, котрих була більшість у промисловості Півдня Росії, відсутність нормального ринку робочої сили не дозволяли у повній мірі говорити про утвердження капіталізму до 1917 р.

Серед селянства і міщан також зустрічалися поодинокі випадки переходу у стан підприємців, хоча більшість представників цього стану серед ділових людей була незначною. Серед представників селян можна згадати Я.І. Древицького, колишнього пастуха, який згодом став крупним вуглепромисловцем та мільйонером. Проте загальна бідність та малограмотність селян були перешкодою на їх шляху до накопичення капіталу.

Селянські підприємства відзначались примітивним упорядкуванням, відсутністю механізмів, незначною глибиною і шириною виробітку. Розробки вугілля мали сезонний характер, видобуток проводився у вільний від сільськогосподарських робіт час. Селяни об'єднувалися в артілі по 5–8 чоловік, після закінчення польових робіт розпочинали пошуки вугілля. Труднощі матеріального характеру, а також обцинний характер

землеволодіння зумовили появу специфічної форми діючих підприємств – селянських товариств і громад. Як правило, селяни одного або кількох близько розташованих сіл об'єднувалися у таке товариство, домовляючись про умови, розпочинали розробку вугільних родовищ на громадських або власницьких землях. Селянські шахти залишалися кустарними підприємствами з надто низькою продуктивністю праці і незначними розмірами виробництва. На селянських шахтах усі роботи здійснювалися вручну, лише в рідких випадках використовували коней для розливу води та підйому вугілля. Селянські рудники не витримували конкуренції з капіталістичними підприємствами. Селяни-власники рудників змушені були або продавати свої підприємства, або здавати свої вугільні родовища в оренду великим власникам шахт, причому умови оренди селянських земель були в більшості селянам не вигідні [15, с.32-33].

Основний стан, на якого ліг тягар створення кам'яновугільної і металургійної промисловості Півдня Росії, були робітники. Це були здебільшого селяни з центральних районів Росії і місцеві - з українських сіл. Зустрічались також робітники з міського стану. Як свідчить матеріал ГЗЛ, за походженням більша частина робітників належала до уродженців великоруських губерній. Наприклад, відповідно до списку підземних робітників на Рутченківських копальнях більше всього було доставлено селян із Тульської, Орловської, Курської, Калузької, Смоленської, Рязанської, Воронежської, Тамбовської та інших губерній. А кількість людей, які працювали на копальні, коливалась від 19,8% з Тульської губернії до 0,6% з Тамбовської губернії від загальної кількості. Значна кількість селян завербовувалась з Катеринославської та Харківської губерній (8,8%–6,5%) [4, с.697].

Робітниче питання стояло дуже гостро. Влітку й восени на копальнях було недостатньо робітників. У ГЗЛ наведено такий приклад: у 1888 р. Рутченківські копальні дуже потерпали від нестачі робітників. Було вирішено привезти дві партії селян з Тульської губернії і одну - з Харківської губернії, всього 300 осіб. Тульські пішли з копальень на другий день після приїзду, залишивши в конторі свої паспорти і не відпрацювавши задатки. Не затримались і селяни, яких привезли з Харківської губернії. Копальня отримала збиток у декілька тисяч карбованців, але більша частина селян з Тульської та Харківської губерній не поїхала додому, а почала працювати на інших копальнях, тобто селяни поповнили ряди робітників кам'яновугільної промисловості [5, с.3729-

3732]. За даними IV З'їзду південних гірничопромисловців склад робітників був на 7/8 з прийшлих селян. Щорічно в гірничо-добувну промисловість у пошуках роботи приходили десятки тисяч людей, частина з яких осідала на шахтах і рудниках. Влітку спостерігався відтік робочої сили на сільськогосподарські роботи. Сезонні коливання приводили до постійної зміни складу робітників, цьому також сприяла вербовка селян з віддалених губерній [6, с. 3753-3755; 7, с.3776-3778].

Селяни, як і робітники, відчували на собі перепони переходу до капіталістичних відносин, потерпали від психологічних негараздів. Багато людей не сприймали новацій і не були готові змінити патріархальні погляди на більш сучасні. Як свідчать архівні дані, а також матеріали галузевої преси, виникали страйки не тільки робітників, а й селян проти поміщиків у Бахмутському, Маріупольському та інших повітах Катеринославської губернії у 1904–1905 рр.[10; 11; 12].

Висновки. Реформа 1860 р. розкріпачила селян і консолидувала їх в єдиний стан. До реформи протягом трьох з половиною століть соціальний склад селянства був стабільний, але після реформи ситуація змінилася, селяни змушені були шукати заробітки на

копальнях та заводах. Наприкінці XIX ст., коли розпочався бурхливий розвиток гірничої та металургійної галузей промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні, відбувалося перетікання селян у міста і промислові селища. Частка селян у населенні міст зростала, у такого міського населення зберігався менталітет селянства. Система цінностей селянина характеризувалася відсутністю самодіяльності, підкоренням тому, що діється зовні. Менталітет селян був традиційно православним, поступово він почав змінюватися під впливом протиріч, які зростали у Донецько-Придніпровському регіоні. Ці протиріччя були викликані тим, що суспільство разом прийшло з феодалізму до капіталізму. Селяни були малограмотні, з низькою політичною культурою, але зростала соціальна напруженість у регіоні, їх поведінка поступово ставала конфронтаційною. Матеріали галузевої преси свідчать, що саме з селян центральних російських губерній та з селян Донецько-Придніпровського регіону формувався робітничий клас, який на 7/8 складався з прийшлих селян.

Селяни і робітники відчували посилення експлуатації, загострення протиріч, що призводило до страйків не тільки робітників, а й до виступів селян проти поміщиків. Відчувалося наближення революції 1905 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна [Текст] / Г.Д. Бакулев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с.
2. Барышников М.М. Политика и предпринимательство в России [Текст] / М.М. Барышников. – СПб., 1997. – 485 с.
3. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період [Текст] / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
4. Горнозаводской листок [Текст]. – 1890. – №11. – С.697. (Далі: ГЗЛ).
5. ГЗЛ [Текст]. – 1899. – №6. – С.3729–3732.
6. ГЗЛ [Текст]. – 1899. – №7. – С.3753–3755.
7. ГЗЛ [Текст]. – 1899. – № 8. – С. 3776–3778.
8. Грицак Я.Й. Нарис історії України формування модерної української нації XIX – XX ст. [Текст]: Навч. посіб. / Я.Й.Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
9. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. [Текст] / Т.І. Дерев'янкін – К.: Наук. думка, 1975. – 279 с.
10. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 472. Справа про страйки робітників на рудниках і виступах селян з аграрного питання, 1905 р., 170 арк.
11. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 435. Справа про страйки робітників на гірничозаводських та фабричних підприємствах у Бахмутському та інших повітах і про виступи селян проти поміщиків, 1904-1905 рр., 381 арк.
12. Державний архів Дніпропетровської області Ф. 11 Канцелярія Катеринославського губернатора. 1871-1917 рр. оп. 1. Спр. 487. Справа про страйки робітників на заводах Маріуполя й виступи селян у Маріупольському повіті, 1905 р., 53 арк.
13. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні XIX – початок XX ст. [Текст] О.М. Донік. Інститут історії НАН України. – 2006. – Вип. 111. – С.155 – 168 .
14. Ключевский В.О. История сословий в России [Текст] / В.О. Ключевський. – М. 1918. – С.437 – 453.
15. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період [Текст] / В.В. Крутіков. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
16. Лаппо-Данилевский А.С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России; Энгельман И. История крепостного права в России [Текст] / А.С. Лаппо-Данилевский; И. Энгельман // М., 1900. – С.240–241.

17. Маньков А.Г. (ред.) Соборное уложение 1649 г. Комментарии [Текст] / А.Г. Маньков (ред.) // Л., 1987. – С.293 – 308.
18. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні 60–90 рр. XIX ст. [Текст] / Л.Г. Мельник – К.: Вид-во КДУ, 1972. – 240 с.
19. Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры [Текст] / П.Н.Миллюков // М.: 1918. – С.219 – 287.
20. Миронов Б.Н., Социальная история России периода империи [Текст] / Б.Н. Миронов //.: Т.1. – СПб. – 2003. с.329.
21. Нестеренко А.А. Развитие промышленности на Украине [Текст] / А.А. Нестеренко // : – М.: Госполитиздат, 1962. Ч .2. –. 546 с.
22. Палибин М.Н. Законы о состояниях. [Текст] / М.Н. Палибин. – СПб.,: 1901. – .102 с/.
23. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии [Текст] /. Вып. 2 . – С.240 – 241
24. Филд Д. Социальные представления в дореволюционной России [Текст] : пер. с англ. / Д. Филд.– М.: Росспен, 1994. – Ч. 1. – 398 с.
25. Черепнин Л.В. Земские соборы Русского государства в XVI – XVII вв. [Текст] / Л.В. Черепнин. – М.: Наука, 1978 . – С.387 – 389.
26. Энгельгардт А.Н. Из деревни 12 писем 1872 – 1887 [Текст] / А.Н. Энгельгардт. М. – 1937. – С. 284 – 287.
27. Янин В.Л. (ред.) Русский город [Текст] В.Л.Янин (ред.) М., 1983. Вып. 6 – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2013

REFERENCES:

- 1 *Bakulev G.D.* Razvitiie ugolnoy promyshlennosti Donetsкого baseina (Development of coal mining industry of Donetsk basin). Moscow, 1955, 672 p.
- 2 *Baryshnikov M.M.* Politika i predprinimatelstvo (Politics and business undertakings). S.-Peterburg, 1997, 485 p.
- 3 *Golobutsky V.V.* Ekonomichna istoriia Ukrainiskoi RSR. Dozhovtneviy period. (Economical history of the Ukrainian SSR. Preoctober period). Kyiv, 1970, 298 p.
- 4 *Gornozavodskoy listok (GZL).* (Coal-mining and metallurgical paper). 1890. №11. P.697.
5. GZL. – 1899. – №6. – P.3729–3732.
6. GZL. – 1899. – №7. – P.3753–3755.
7. GZL. – 1899. – №8. – P.3776–3778.
8. *Grytsak Ya. Y.* Ocherk istorii Ukrainy, formuvannya modernoi ukrainiskoyi natsii XIX – XX st. Navch. posib. (Essay of the Ukrainian history. Formation of the modern Ukrainian history). Kyiv, 1996, 360 p.
9. *Dereviankin T.I.* Promysloviy perevorot na Ukraini. Pytannia teorii ta istorii (Industrial revolution in Ukraine. The problems of theory and history). Kyiv, 1975, 279 p.
10. Derzhavnyi arhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 11. Kantselariya Katerinoslavskogo gubernatora 1871 –1917rr. op. 1. Spr. 471. Sprava pro straiiky robitnykiv na rudnykah i vystupah selian z agrarnogo pytannia 1905 r. 170 ark.. (State archives of Dnipropetrovsk region. F. 11. Office of Katerinoslav governor 1871 –1917. Inventory 1. Case 471. The case about the workers' strikes at the mines and revolutionary actions of the peasants on the agrarian problem). 1905. 170 p.
11. Derzhavnyi arhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 11. Kantselariya Katerinoslavskogo gubernatora 1871 –1917rr. op. 1. Spr. 435. Sprava pro sraiky robitnykiv na girnuchozavodskyyh ta fabrychnyyh pidpriemstvah Bahmutskogo ta inshyyh povitah i vystupah selian proty pomishchykiv (State archives of Dnipropetrovsk region. F. 11. Office of Katerinoslav governor 1871 –1917. Inventory 1. Case 435. The case about workers' strikes at the metallurgical plants and factories in Bahmut and other districts and revolutionary actions of the peasants against their landlords). 1904–1905, 381 p.
12. Derzhavnyi arhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 11. Kantselariya Katerinoslavskogo gubernatora 1871 –1917rr. op. 1. Spr. 487. Sprava pro straiiky robitnykiv na zavodah Mariupolya i vystupy selian u Mariupol'skomu poviti 1905. 53 ark. (State archives of Dnipropetrovsk region. F. 11. Office of Katerinoslav governor 1871 –1917. Inventory 1. The case about the workers' strikes at Mariupol plants and revolutionary actions of the peasants in Mariupol uyezd 1905). 53 p.
13. *Donik O.M.* Kupetske promyslove pidpriemnytsvo v Ukraini XIX – pochatok XX st (Merchant industrial business undertakings in Ukraine XIX– the beginning of the XX) *Institut istorii NAN Ukrainy.* 2006.Vyp. 111, 155–168 pp.
14. *Kluchevsky V.O.* Istoriia sosloviy v Rossii (The history of estates in Russia). Moscow, 1918, 455 –468 p.
15. *Krutikov V.V.* Burzhuaziya Ufraiiny ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformeniy period. (Bourgeoisie of Ukraine and economic policy of tsarism during post-reform period). Dnipropetrovsk, 1992, 172 p.
16. *Lappo-Danilevsky A.S.* Ocherk istorii obrasovaniya glavneyshyyh razriadov krestianskogo naseleniya v Rossii (Essay of the formation history of the most important categories of the peasant population in Russia). *Engelman I. Istoriya krepostnogo prava v Rossii.* (History of serfdom). Moscow, 1900, 240–241 p.
17. *Man'kov A.G.* (red.) Sobornoye ylozheniye 1649. Kommentarii (Council code of 1649. Comments. Leningrad, 1987, 293– 308 p.
18. *Mel'nik L.G.* Tehnichnyi perevorot na Ukraini 60–90 rr. XIX st. (Industrial revolution in Ukraine 60–90 of the 19th century). Kyiv, 1972, 240 p.
19. *Miliukov P.N.* Ocherki po istorii russkoy kultury (Essays on the history of the Russian culture) Moscow, 1918, 219–287 p.

20. *Mironov B.N.* Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (Social history of Russia during the empire period). S.-Peterburg, 2003, 329 p.
21. *Nesterenko A.A.* Pazvitiye promyshlennosti na Ukraine (Development of industry in Ukraine). Moscow, 1962, 546 p.
22. *Palibin M.N.* Zakony o sostoyaniyah (Laws of states Fortunes) S.-Peterburg, 1901, 102 p.
23. Sbornik statisticheskikh svedeniy po Yekaterinoslavskoy gubernii (Collection of statistical data of Yekaterinoslav province). Vyp. 2, Yekaterinoslav, 240-241 p.
24. *Fild D.* Sotsialnyie predstavleniya v dorevoliutsionnoy Rossii (Social ideas in pre-revolutionary Russia). Moscow, 1994, Ch. 1, 398 p.
25. *Cherepnin L.V.* Zemskiye sobory Russkogo gosudarstva v XVI–XVII vv. (Zemski councils of the Russian state in the 16th –17th centuries). Moscow, 1978, 387–389 p.
26. *Engelgardt A.N.* Iz derevni 12 pisem 1872–1887. (12 letters from the village 1872–1887). Moscow, 1937, 284-287 p.
27. *Yanin V.L.* (red.) Russkiy gorod (The Russian town). Moscow, 1983, Vyp. 6, 351 p.

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент
Придніпровська державна академія будівництва та архітектури
Адреса: 49600, Дніпропетровськ, вул. Чернишевського, 24 А
E-mail: postmaster@mail.pgasa.dp.ua

Peretokin Andrii Hennadiiovych – PhD in history, associate professor
Prydniprovs'ka state academy of civil engineering and architecture
Address: 24A, Chernyshevskogo Str., Dnepropetrovsk, 49600
E-mail: postmaster@mail.pgasa.dp.ua